

چشم‌انداز تحولات جمعیتی ایران: لزوم تجدید نظر در سیاست‌های جمعیتی

محمود مشفق* محمد جواد محمودی** نادر مطیع حق شناس***

چکیده

هدف اصلی این مقاله بررسی تحولات گذشته‌ی جمعیت کشور طی سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۳۸۵ و آینده‌نگری آن تا سال ۱۴۲۵ است. در این مقاله پیش‌بینی‌های جمعیتی سازمان ملل ارزیابی شده است. برای ارزیابی مطابقت پیش‌بینی‌های جمعیتی سازمان ملل با شرایط ایران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه با استفاده از داده‌های سرشماری سال ۱۳۸۵ به عنوان سال پایه، به پیش‌بینی جمعیت کشور پرداخته است. این پیش‌بینی جمعیتی بر اساس فرض تداوم وضعیت فعلی (الگوی حد پایین پیش‌بینی سازمان ملل که مطابق وضعیت فعلی کاهش باروری در ایران بوده است) و روند افزایش مناسب سطح باروری کشور طی ۴۰ سال آینده تا ۲/۵ فرزند برای هر مادر می‌باشد. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد اگر رشد جمعیت کشور از آهنگ رشد آهسته پیروی کند، جمعیت ایران تا افق سال ۱۴۲۵ به حدود ۹۷ میلیون نفر افزایش یافته و رشد جمعیت مثبت خواهد بود. در صورت تجربه‌ی روند مناسب میزان باروری کل کمی بیش از سطح جایگزینی هرگز با رشد بی‌رویه جمعیت مواجه نخواهیم شد و در عین حال نرخ رشد جمعیت از نرخ فعلی هم پایین‌تر خواهد بود و توازن مناسبی در ساختار سنی به وجود خواهد آمد.

واژگان کلیدی

پیش‌بینی جمعیتی، سناریوهای رشد، سیاست‌های جمعیتی، باروری پائین، سطح جانشینی

*- عضو هیئت علمی مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه
**- رئیس و عضو هیئت علمی مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه
***- عضو هیئت علمی مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه

مقدمه

امروزه جغرافیای اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی جهان تحولات شگرفی را تجربه می‌کند. در این میان، تحولات جمعیتی در بین تمام موضوعات انسانی، فنی و علمی به عنوان یک عامل مشترک اهمیت بسزایی دارد. بسیاری از متخصصان معتقدند که جمعیت و تحولات آن در طراحی برنامه‌های توسعه‌ی تغییر کیلی و مهم است. اثرات متغیرهای جمعیتی در سایر متغیرهای اقتصادی و اجتماعی از جمله رشد اقتصادی، امنیت، محیط زیست و ... اهمیت توجه به این گونه متغیرها را دو چندان می‌کند. در بسیاری از سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های جمعیتی مهم‌ترین متغیری که به عنوان مبنای محاسبات در نظر گرفته می‌شود، جمعیت و دگرگونی‌های آن در گذشته، حال و آینده است.

مطالعات انجام شده نشان می‌دهند که ایران همانند اکثر کشورهای در حال توسعه، بعد از جنگ جهانی دوم مراحل انتقال جمعیتی را با کاهش اساسی و مستمر مرگ و میر آغاز کرد. در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۶۰ ایران با رشد جمعیت بی‌سابقه و شتابان مواجه بود. به طوری که معدل رشد سالانه‌ی جمعیت در این چهار دهه به رقمی حدود ۳ درصد بالغ می‌شد. رشد سالانه‌ی ۳ درصد سبب شد، جمعیت ایران از رقمی کمتر از ۱۹ میلیون نفر در سال ۱۳۳۵ به رقمی در حدود ۵۰ میلیون نفر در سال ۱۳۶۵ بالغ شود. پیشرفت بهداشت و گسترش آن و به تبع آن کاهش میزان‌های مرگ و میر به

ویژه مرگ و میر نوزادان و اطفال نقش اصلی و تعیین کننده در شتاب رشد جمعیت داشته‌اند.

روند رشد جمعیت ایران از گذشته تا به حال نشان می‌دهد که متوسط میزان رشد سالانه‌ی جمعیت در دهه‌ی ۱۳۴۵-۱۳۳۵ برابر با ۳/۱ درصد در سال بوده، لیکن در دهه‌ی پس از آن یعنی در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۵۵-۱۳۴۵ با کاهش روبه‌رو شد و به میزان رشد جمعیت ۲/۷۱ درصد در سال رسید. در دهه‌ی ۱۳۶۵-۱۳۵۵ به سبب تحولات سیاسی - اجتماعی این دهه، جمعیت کشور به ۳/۹ درصد در سال افزایش یافت.

در دهه‌ی دوم انقلاب، موفقیت‌های چشمگیر برنامه‌های تنظیم خانواده در کشور باعث کاهش نرخ موالید و کنترل جمعیت شد. در این دهه، نرخ رشد جمعیت از ۳/۹ درصد در دهه‌ی ۱۳۶۵-۱۳۵۵ به ۱/۹۶ درصد در دهه‌ی ۱۳۷۵-۱۳۶۵ کاهش یافت و در دهه‌ی ۱۳۸۵-۱۳۷۵ به نرخ رشد ۱/۶۱ درصد رسید. تجزیه و تحلیل‌های جمعیت‌شناختی نشان می‌دهد که کشور ایران پس از تجربه‌ی کاهش باروری، وارد مرحله‌ی جدیدی از تغییرات جمعیتی شده است.

مشخصه‌ی اصلی این دوره‌ی جدید تحولات جمعیتی نه تنها افزایش جمعیت نیست، بلکه کاهش مداوم و مستمر باروری کمتر از حد جانشینی در درجه‌ی اول و سپس منفی شدن رشد سالانه‌ی جمعیت است که به مسائل مهم جمعیتی تبدیل خواهند شد. این باروری زیر سطح جانشینی

اگر در طول زمان مداوم و پایدار باشد موجب بروز برخی از چالش‌های عمده برای کشور خواهد شد؛ لذا این مقاله، با بررسی تحولات حجم و رشد جمعیت کشور طی سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۳۸۵ و آینده‌نگری آن تا سال ۱۴۲۵ به این سؤال پاسخ می‌دهد که آیا با روند کنونی کاهش باروری، کشور با مسئله‌ی رشد منفی جمعیتی روبه‌رو خواهد شد یا خیر؟ کدام سناریوی تحولات باروری اگر در آینده به وقوع بپیوندد، رشد منفی جمعیت کشور را حتمی خواهد کرد؟ آیا با توجه به روند فعلی و افق پیش رو ضرورت دارد در سیاست‌های فعلی جمعیتی کشور تجدید نظر صورت گیرد یا خیر؟

۱- منابع داده و روش‌شناسی

نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ منبع اصلی اطلاعات را تشکیل می‌دهد. برای ارزیابی اینکه کدام یک از پیش‌بینی‌های جمعیتی سازمان ملل با شرایط ایران بیشتر مطابقت دارد، این پیش‌بینی‌ها تحلیل و ارزیابی شده‌اند. مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی نیز با استفاده از آمارهای سرشماری سال ۱۳۸۵ به عنوان سال پایه، به پیش‌بینی جمعیت کشور اقدام نموده است. این پیش‌بینی جمعیتی بر اساس فرض تداوم وضعیت فعلی (الگوی حد پایین پیش‌بینی سازمان ملل که مطابق وضعیت فعلی کاهش باروری در ایران بوده است) و روند افزایش مناسب سطح باروری کشور تا میزان باروری ۲/۵ فرزند برای هر مادر طی ۴۰ سال آینده می‌باشد. این الگوی رشد تحت عنوان سناریوی

«رشد آهسته‌ی جمعیتی» معرفی شده است.

۲- نگاهی به تحولات گذشته و اخیر جمعیت ایران

برآوردهایی که خارجیان مقیم ایران یا برخی محققان غیر ایرانی در فاصله‌ی سال‌های ۱۲۶۳ تا ۱۲۸۷ شمسی (۱۸۸۴ تا ۱۹۰۸ میلادی) از جمعیت ایران کرده‌اند تعداد آن را بین ۶ تا ۱۰ میلیون نفر نشان می‌دهد. گرچه از اواسط دوره‌ی قاجاریه، به‌ویژه در زمان ناصرالدین شاه تلاش‌هایی برای اجرای سرشماری‌های جمعیتی در کشور آغاز شد، لیکن این تلاش‌ها به شمارش‌های جمعیتی از بعضی شهرهای بزرگ محدود بود و در مرحله‌ی بعد نیز آمارهایی از جمعیت، مسکن و ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی شهرها توسط شهرداری‌ها تهیه گردید که به آمارهای بلدیّه موسوم‌اند (میرزایی ۱۳۸۵: ۲۴).

تلاش‌هایی برای انجام دادن سرشماری در سال ۱۳۱۶ شمسی (۱۹۳۷ میلادی) آغاز شد که به سرشماری ۳۵ شهر از شهرهای کشور در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۰ انجامید. با اشغال ایران به وسیله‌ی قوای بیگانه در شهریور آن سال ادامه‌ی این تلاش ناممکن شد (میرزایی ۱۳۸۵: ۴)، با وجود این تلاش‌ها، نخستین سرشماری عمومی کشور در سال ۱۳۳۵ انجام شد و پس از آن نیز با فاصله‌های ۱۰ ساله سرشماری‌های دیگری به عمل آمد که آخرین آن در سال ۱۳۸۵ صورت گرفت (میرزایی ۱۳۸۵: ۲۷).

گرچه طی یک دوره‌ی صد ساله جمعیت کشور ۷ برابر شده، لیکن این

افزایش در طول زمان یکسان صورت نگرفته است. سرعت آن در آغاز بسیار کند بود و در فاصله‌ی چهل سال - از ۱۲۸۰ تا ۱۳۲۰ - تنها ۱/۴ برابر شد. در حالی که در دوره‌ی پنجاه ساله‌ی ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ این رشد شتاب بیشتری گرفت و به بیش از سه و نیم برابر رسید (حق شناس، ۱۳۸۹: ۳۵).

براساس نتایج تفصیلی سرشماری سال ۱۳۸۵ مرکز آمار ایران، جمعیت ایران برابر ۷۰/۵ میلیون نفر بوده که ۳۵/۹ میلیون نفر آن را مردان و ۳۴/۶ میلیون نفر بقیه را زنان تشکیل می‌دهند که در مقایسه با جمعیت ۶۰ میلیون نفری سال ۱۳۷۵ مبین خالص افزایشی در حدود ۱۴/۸ درصد یا ۱۰/۴ میلیون نفر در این فاصله است.

جدول ۱- روند تحولات تعداد و درصد رشد سالانه‌ی جمعیت ایران از سال ۱۲۷۹ تا سال ۱۳۸۵

سال	جمعیت (به میلیون نفر)	درصد رشد سالانه‌ی جمعیت
۱۲۷۹ ^۱	۱۰/۳۳	-
۱۲۸۵ ^۱	۱۰/۵۳	۰/۴۳
۱۲۹۰ ^۱	۱۰/۸۳	۰/۵
۱۲۹۵ ^۱	۱۱/۲۳	۰/۵۷
۱۳۰۰ ^۱	۱۱/۶۱	۰/۶۷
۱۳۰۵ ^۱	۱۲/۰۶	۰/۷۷
۱۳۱۰ ^۱	۱۲/۶۱	۰/۹
۱۳۱۵ ^۱	۱۳/۳۹	۱/۲
۱۳۲۰ ^۱	۱۴/۳۵	۱/۴
۱۳۲۵ ^۱	۱۵/۵۵	۱/۶۲

سال	جمعیت (به میلیون نفر)	درصد رشد سالانه‌ی جمعیت
۱۳۳۰	۱۷/۰۶	۱/۹
۱۳۳۵	۱۸/۹	۲/۵۲
۱۳۴۵	۲۵/۷	۳/۱۳
۱۳۵۵	۳۳/۷	۲/۷۱
۱۳۶۵	۴۹/۴	۳/۹۱
۱۳۷۵	۶۰/۰۵	۱/۹۶
۱۳۸۵	۷۰/۵	۱/۶۱

۱- گزارش کشوری جمعیت و توسعه در ایران (میرزایی ۱۳۸۵:۴)

۲- مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن در سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۳۵.

بررسی آمار و ارقام سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن و آمارگیری‌های جاری جمعیت نشان می‌دهد که ایران در دهه‌ی ۱۳۶۵-۱۳۵۵ با افزایش شدید باروری روبه‌رو بوده است، به گونه‌ای که در اثر افزایش تعداد موالید، درصد رشد سالانه‌ی جمعیت کشور از ۲/۷ درصد در دهه‌ی ۱۳۵۵-۱۳۴۵ به ۳/۹ درصد در دهه‌ی ۱۳۶۵-۱۳۵۵ رسیده است (از این میزان رشد ۳/۲ درصد مربوط به رشد طبیعی جمعیت و ۰/۷ درصد مربوط به مهاجرین افغانی و عراقی‌ها بوده است). به یقین عوامل متعددی در افزایش جمعیت کشور دخیل بوده‌اند که از جمله‌ی آنها می‌توان به تغییرات اعمال شده در سیاست‌های جمعیتی پس از به ثمر رسیدن انقلاب اسلامی ایران و اجرای سیاست‌های مستقیم و غیرمستقیم تشویق موالید اشاره کرد (مهریار و حق شناس ۲۰۰۶:۲).

روند تحولات باروری نشان می‌دهد که میزان باروری کل از حدود ۷/۷ فرزند برای هر زن در سال ۱۳۴۵ به ۶/۳ فرزند در سال ۱۳۵۵ کاهش یافته است (Aghajanian & Mehryar 1999). بعد از این کاهش اولیه، وقفه‌ای موقتی در گذار جمعیتی ایران پدید آمد و تحت تأثیر شرایط خاص متأثر از رویداد انقلاب اسلامی، باروری در بین سال‌های ۱۳۵۸ - ۱۳۵۶ اندکی افزایش یافت و سپس تا حوالی سال ۱۳۶۳ روند نسبی ثابتی را ادامه داد. از سال ۱۳۶۳ به بعد دوباره به تدریج روند کاهش باروری آغاز شد و از ۶/۹ فرزند برای هر زن در این سال، به ۵/۵ فرزند در سال ۱۳۶۷ - که زمان راه‌اندازی مجدد برنامه‌های تنظیم خانواده است - رسید و از این زمان به بعد، به سرعت روند انتقالی خود را طی کرده و میزان باروری کل به ۲/۱۷ فرزند در سال ۱۳۷۹ می‌رسد (Abbasi - Shavazi & Mcdonald 2005) و روند کنونی آن نیز از همان روند قبلی تبعیت می‌کند.

۳- پیش‌بینی تحولات جمعیت و شاخص‌های عمده‌ی آن در ایران

بخش جمعیت سازمان ملل هر چهار سال یک بار بر اساس نتایج سرشماری‌های ملی کشورها و مفروضات سطوح مختلف باروری و مرگ و میر به پیش‌بینی تحولات جمعیتی کشورها در افق‌های زمانی ۵۰ ساله و در سه سناریوی مختلف (حد پایین، حد متوسط و حد بالای رشد جمعیتی) می‌پردازد. جدول شماره‌ی ۲ مقایسه‌ی نتایج پیش‌بینی جمعیت ایران را طی دوره‌های پنج ساله و بر اساس سه سناریوی دفتر جمعیت سازمان ملل بین

سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۳۰ در سال ۲۰۰۲ نشان می‌دهد.

بر اساس سناریوی حد پایین سازمان ملل - که منطبق با روند فعلی کاهش میزان باروری کل در کشور می‌باشد - جمعیت ایران از تعداد ۷۳/۳۶۴ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ به ۸۵ میلیون نفر در سال ۱۴۳۰ افزایش خواهد یافت و در ۱۰ سال پایان دوره رشد منفی جمعیتی را تجربه خواهد کرد. بر اساس سناریوی حد متوسط، جمعیت ایران از تعداد ۷۵/۵۳۷ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ به ۱۰۵ میلیون نفر در سال ۱۴۳۰ افزایش خواهد یافت و در ۵ سال پایان دوره رشد جمعیت نزدیک به صفر را تجربه خواهد کرد. در نهایت بر اساس سناریوی حد بالای سازمان ملل جمعیت ایران از تعداد ۷۷/۳۰۴ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ به حدود ۱۲۸ میلیون نفر در سال ۱۴۳۰ افزایش خواهد یافت و در پایان دوره رشد ۰/۸۹ درصد جمعیتی را تجربه خواهد کرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۲- مقایسه سه سناریوی پیش بینی (حد پایین، حد متوسط و حد بالا) سازمان ملل تا افاق ۱۴۳۰

سناریوی حد بالا	سناریوی حد متوسط					سناریوی حد پایین					دوره سال (به هزار)			
	میزان پارووی کل	میزان پارووی نسل شاخص بقا	زمان دو برابر شدن	نرخ رشد سالانه	تعداد جمعیت	میزان پارووی کل	میزان پارووی نسل شاخص بقا	زمان دو برابر شدن	نرخ رشد سالانه	تعداد جمعیت				
۲۲۹	۱/۱۷	۲/۳۳	۵۰	۱/۴	۷۱/۳	۱/۸	۲/۳۳	۵۶	۱/۲۴	۷۰/۷	۱/۸	۶۹	۷۰	۱۳۸۵
۲۴۹	۱/۱۸	۲/۱۸	۴۴	۱/۳	۷۱/۳	۱/۲	۲/۱۸	۵۲	۱/۳۳	۷۵/۵	۱/۳	۶۵	۷۳/۳	۱۳۹۰
۲۶۷	۱/۱۹	۲/۱۶	۳۶	۱/۹	۸۵	۰/۹۷	۲/۱۶	۴۶	۱/۵	۸۱/۴	۰/۹۹	۸۰	۷۷/۳	۱۳۹۵
۲۸۵	۱/۱۶	۲/۱۵	۴۳	۱/۳	۹۲/۲	۰/۹۳	۲/۱۵	۵۵	۱/۲۷	۸۶/۷	۰/۹۵	۱۲۰	۸۰/۸	۱۴۰۰
۳۰۳	۱/۱۲	۲/۱۶	۵۵	۱/۲۶	۹۸/۲	۰/۸۹	۲/۱۶	۷۴	۰/۹۴	۹۱	۰/۹۵	۱۸۲	۸۷/۲	۱۴۰۵
۳۰۹	۱/۱۲	۲/۱۵	۶۲	۱/۱۱	۱۰۳/۸	۰/۸۸	۲/۱۵	۹۱	۰/۷۶	۹۴/۴	۰/۹۵	۳۰۱	۸۶/۷	۱۴۱۰
۳۱۷	۱/۱۳	۲/۱۳	۶۲	۱/۱۲	۱۰۹/۹	۰/۸۹	۲/۱۳	۱۰۰	۰/۶۹	۹۷/۸	۰/۹۵	۶۴۰	۸۵/۷	۱۴۱۵
۳۲۶	۱/۱۳	۲/۱۳	۶۰	۱/۱۵	۱۱۶/۳	۰/۸۹	۲/۱۳	۱۰۸	۰/۶۴	۱۰۰	۰/۹۵	---	۸۶/۲	۱۴۲۰
۳۳۷	۱/۱۳	۲/۱۳	۶۵	۱/۰۶	۱۲۲/۶	۰/۸۹	۲/۱۳	۱۳۱	۰/۵۳	۱۰۳/۶	۰/۹۵	---	۸۶	۱۴۲۵
۳۵۱	۱/۱۳	۲/۱۳	۷۸	۰/۸۹	۱۲۸/۲	۰/۸۹	۲/۱۳	۱۹۸	۰/۳۵	۱۰۵/۴	۰/۹۵	---	۸۵	۱۴۳۰

Source: United Nation Population Division, (2004). "UN Projection Report Revised 2000", New York.

همان‌طور که گفته شد، شواهد جمعیتی به دست آمده از سرشماری سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد که تحولات جمعیتی ایران منطبق بر سناریوی حد پایین سازمان ملل است، اما جهت تدقیق هر چه بیشتر مفروضات سناریوی رشد پایین با شرایط فعلی جمعیت کشور، مرکز مطالعات جمعیتی سناریوی رشد پایین را با برخی از تغییرات جزئی بازسازی نمود و با استفاده از نرم‌افزارهای پیش‌بینی جمعیت نتایج ذیل به دست آمد. چنانکه ملاحظه می‌شود با وقوع این الگوی تغییرات جمعیتی، رشد جمعیتی ایران در فاصله‌ی سال‌های ۱۴۲۰-۱۴۱۵ منفی خواهد شد.

جدول ۳- نتایج پیش‌بینی شاخص‌های جمعیتی ایران بر اساس سناریوی حد پایین

بین سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۲۵

سال	تعداد جمعیت	میزان رشد جمعیت	زمان لازم برای دو برابر شدن جمعیت	میزان موالید خام	میزان مرگ و میر خام	میزان باروری کل	میزان تجدید نسل ناخالص	میزان تجدید نسل خالص	امید زندگی
۱۳۸۵	۷۰/۵۰	۱/۲۱	۵۷/۸	۱۸/۶	۶/۵	۱/۸	۰/۸۸	۰/۸۴	۷۰/۴
۱۳۹۰	۷۴/۶۰	۱/۰۴	۶۷/۱	۱۶/۶	۶/۲	۱/۵۵	۰/۷۶	۰/۸۳	۷۱/۷
۱۳۹۵	۷۸/۰۴	۰/۷۸	۸۸/۸	۱۳/۹	۶/۱	۱/۴۴	۰/۷۰	۰/۶۸	۷۲/۸
۱۴۰۰	۸۰/۴۶	۰/۴۹	۱۴۱	۱۱/۲	۶/۲	۱/۳۶	۰/۶۶	۰/۶۵	۷۳/۹
۱۴۰۵	۸۱/۸۶	۰/۲۶	۲۶۶	۹/۳	۶/۷	۱/۳۰	۰/۶۳	۰/۶۲	۷۴/۹
۱۴۱۰	۸۲/۶۵	۰/۱۵	۴۶۵	۸/۹	۷/۵	۱/۳۰	۰/۶۳	۰/۶۲	۷۵/۹
۱۴۱۵	۸۲/۹۹	۰/۰۳	-	۸/۷	۸/۴	۱/۳۰	۰/۶۳	۰/۶۲	۷۶/۸
۱۴۲۰	۸۲/۷۱	-۰/۱۴	-	۸/۲	۹/۶	۱/۳۰	۰/۶۳	۰/۶۲	۷۷/۸
۱۴۲۵	۸۱/۵۸	-۰/۳۷	-	۷/۴	۱۱	۱/۳۰	۰/۶۳	۰/۶۲	۷۸/۵

پیش‌بینی جمعیت فوق‌مبتنی بر مفروضات: ۱- تحولات امید زندگی بر اساس الگوی پیش‌بینی سازمان ملل در سناریوی حد پایین و با استفاده از مدل غرب کول و دمنی بوده است، ۲- میزان باروری کل بر اساس ۱/۵۵ فرزند برای هر مادر در سال ۱۳۹۰ برآورد شده و تغییرات آن مبتنی بر سناریوی حد پایین سازمان ملل تا سال ۱۴۲۵ می‌باشد.

اگر روند کاهش سطح باروری کل از سال ۱۳۹۰ به بعد متوقف شود و آهنگی آهسته حالت افزایشی به خود بگیرد، ممکن است با گذشت زمان روند تحولات رشد جمعیت ایران با الگوی حد متوسط سازمان ملل منطبق شود. چنان‌که سناریوی حد متوسط نشان می‌دهد میزان باروری کل برای سال ۱۳۸۵ حدود ۲/۳۳ بچه برای هر مادر برآورد شده است، پیش‌بینی

چشم انداز تحولات جمعیتی ایران

جمعیتی بر اساس فرض تداوم وضعیت فعلی (الگوی حد پایین پیش‌بینی سازمان ملل که مطابق وضعیت فعلی کاهش باروری در ایران بوده است) و روند افزایش مناسب سطح باروری کشور طی ۴۰ سال آینده می‌باشد (جدول ۴).

جدول ۴- نتایج پیش‌بینی شاخص‌های جمعیتی ایران

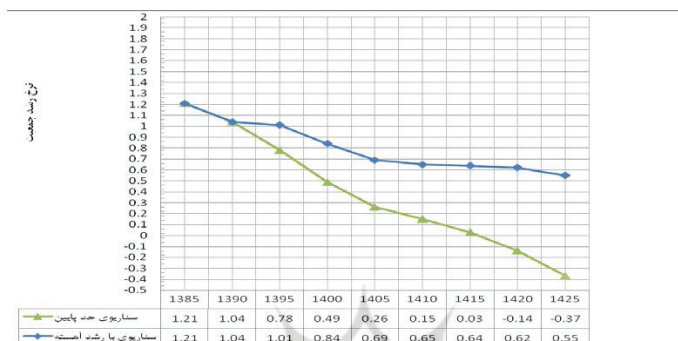
بر اساس سناریوی رشد آهسته‌ی باروری

(از ۱/۸ فرزند به حدود ۲/۵ فرزند) بین سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۲۵

سال	تعداد جمعیت	میزان رشد جمعیت	زمان لازم برای دو برابر شدن جمعیت	میزان موالید خام	مرگ و میر خام	میزان باروری کل	میزان تجدید نسل ناخالص	میزان تجدید نسل خالص	امید زندگی
۱۳۸۵	۷۰/۵۰	۱/۲۱	۵۷/۸	۱۸/۶	۶/۵	۱/۸	۰/۸۸	۰/۸۴	۷۰/۴
۱۳۹۰	۷۴/۶۰	۱/۰۴	۶۷/۱	۱۶/۶	۶/۲	۱/۵۵	۰/۷۶	۰/۷۳	۷۱/۷
۱۳۹۵	۷۸/۶۰	۱/۰۱	۶۸/۹	۱۶/۲	۶/۱	۱/۶۸	۰/۸۲	۰/۸۰	۷۲/۸
۱۴۰۰	۸۲/۳۰	۰/۸۴	۸۲/۵	۱۴/۶	۶/۲	۱/۸۲	۰/۸۹	۰/۸۷	۷۳/۹
۱۴۰۵	۸۵/۴۳	۰/۶۹	۱۰۰/۸	۱۳/۴	۶/۵	۱/۹۵	۰/۹۵	۰/۹۳	۷۴/۹
۱۴۱۰	۸۸/۳۱	۰/۶۵	۱۰۷/۲	۱۳/۵	۷/۱	۲/۰۹	۱/۰۲	۱	۷۵/۹
۱۴۱۵	۹۱/۲۱	۰/۶۴	۱۰۷/۹	۱۴/۲	۷/۸	۲/۲۲	۱/۰۸	۱/۰۷	۷۶/۸
۱۴۲۰	۹۴/۱۶	۰/۶۲	۱۱۱/۳	۱۴/۷	۸/۵	۲/۳۶	۱/۱۵	۱/۱۴	۷۷/۸
۱۴۲۵	۹۶/۹۶	۰/۵۵	۱۲۵/۳	۱۴/۹	۹/۴	۲/۴۹	۱/۲۲	۱/۲۱	۷۸/۵

منبع: مشفق و همکاران، ۱۳۸۹

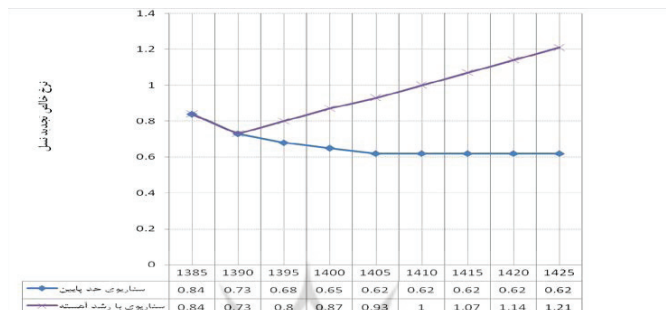
نمودار ۱- روند نرخ رشد سالانه‌ی جمعیت ایران بر حسب سناریوهای حد پایین و آهسته‌ی باروری در فاصله سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۲۵

منبع: مشفق و همکاران، ۱۳۸۹

نمودار شماره‌ی ۱، روند نرخ رشد سالانه را بر حسب سناریوهای حد پایین و آهسته در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۸۵-۱۴۲۵ نشان می‌دهد. چنان‌که ملاحظه می‌شود اگر رشد جمعیت کشور از آهنگ رشد آهسته پیروی کند، از وقوع رشد منفی جمعیتی پیشگیری شده و در نهایت به یک رشد متعادل جمعیتی دست خواهیم یافت. ملاحظه می‌شود که در صورت افزایش مناسب میزان باروری کل هرگز با رشد بی‌رویه‌ی جمعیت مواجه نخواهیم شد و در عین حال نرخ رشد جمعیت از نرخ فعلی هم پایین‌تر خواهد بود.

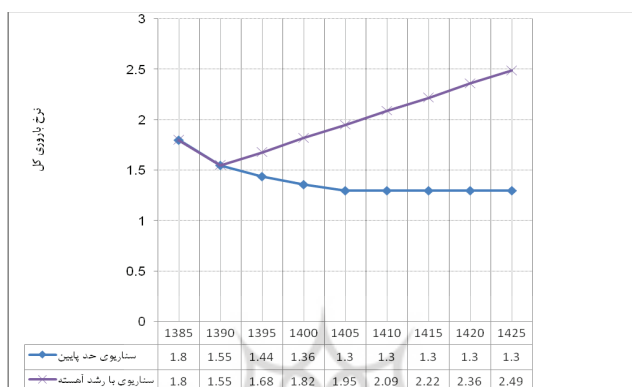
نمودار ۲- روند نرخ خالص تجدید نسل ایران بر حسب سناریوهای حد پایین و آهسته‌ی باروری در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۲۵

منبع: مشفق و همکاران، ۱۳۸۹

نمودار شماره‌ی ۲ نشان می‌دهد که در صورت پذیرفتن افزایش آهسته در نرخ باروری کل تا حد $2/4$ در سال ۱۴۲۵ به یک نرخ جان‌شینی بین نسلی مطلوب دست می‌یابیم، اما در صورت ادامه‌ی روند فعلی به صورت خطی، با خطر انقراض نسل تدریجی مواجه خواهیم شد.

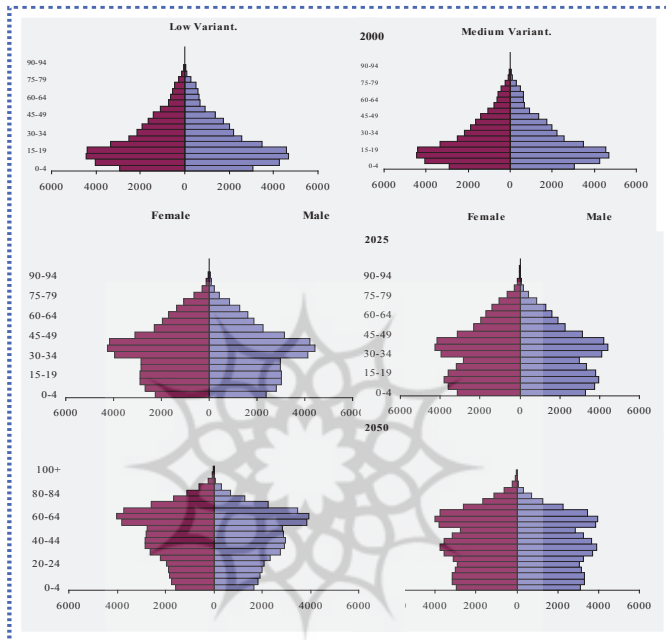
نمودار ۳- روند نرخ باروری کل در ایران بر حسب سناریوهای حد پایین و آهسته‌ی باروری در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۲۵

منبع: مشفق و همکاران، ۱۳۸۹

نمودار شماره‌ی ۴ هرم‌های سنی جمعیت ایران را در سال‌های ۲۰۰۰، ۲۰۲۵ و ۲۰۵۰ نشان می‌دهند. نمودارهای سمت چپ نشان دهنده‌ی گزینه‌ی رشد کم جمعیت ایران تا سال ۲۰۵۰ است. در این گزینه فرض شده است که میزان باروری کل از $\frac{2}{0.8}$ بچه برای هر مادر به $\frac{1}{3.5}$ بچه در سال ۲۰۵۰ برسد و نیز میانه‌ی سنی از حدود ۲۳ سال در سال ۲۰۰۵ به حدود ۴۸ سال در ۲۰۵۰ برسد و این همان وضعیتی است که اکنون بیشتر کشورهای اروپایی با آن مواجه‌اند و از آن به عنوان مرحله‌ی سقوط جمعیتی یاد می‌شود. چنان‌که ملاحظه می‌شود اگر روند رشد جمعیت ایران از این گزینه تبعیت کند در سال ۲۰۵۰ جمعیت کشور ما به شدت سالخورده خواهد شد.

نمودار ۴- هرم سنی جمعیت ایران بر اساس گزینه‌های پیش‌بینی حد وسط و حد پایین بخش جمعیت سازمان ملل متحد در سال‌های ۲۰۰۰، ۲۰۲۵ و ۲۰۵۰

نمودارهای سمت راست نشان دهنده‌ی گزینه‌ی رشد متوسط جمعیت ایران تا سال ۲۰۵۰ است. چنان‌که ملاحظه می‌شود در این گزینه، بین گروه‌های سنی جمعیت نوعی توازن برقرار است و از سوی دیگر میزان باروری کل در حد جانشینی است. این وضعیت جمعیتی به این جهت مناسب به نظر می‌رسد که نشان دهنده‌ی نوعی تعادل در نسبت وابستگی، جمعیت در سن فعالیت، نسبت سالمند به جمعیت جوان و میزان رشد متعادل نسبت به حجم کل جمعیت است. با کمی تسامح می‌توان گفت یکی از گزینه‌های مناسب

برای روند تغییرات آینده‌ی جمعیت ایران گزینه‌ی حد متوسط سازمان ملل است. البته لازم به ذکر است یکی از روش‌های حفظ تعادل پویای جمعیتی در ایران حفظ سطح باروری کمی بیش از سطح جانمایی (در حدود ۲/۱ تا ۲/۳) می‌باشد (مشفق و مطیع حق شناس ۱۳۸۷).

۴- نتیجه‌گیری

به‌طور کلی، جهت معرفی یک وضعیت مطلوب جمعیتی باید به روش تطبیقی عمل کرد و گزینه‌های مختلف جمعیتی را در کنار هم گذاشت. سپس با بررسی مزایا و معایب اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی هر یک از گزینه‌ها، گزینه‌ای که بیشترین مزیت‌ها و کمترین معایب را دارد، انتخاب کرد. با دقت به وضعیت جمعیتی کشورهای مختلف دنیا به لحاظ وضعیت انتقال باروری و ساختار سنی خواهیم دید که بیشتر کشورهای توسعه یافته مراحل انتقال جمعیتی را طی کرده‌اند یعنی باروری‌شان به سطح حداقل (۱/۶-۱/۱) رسیده و نیز رشد جمعیت آنها به صفر و حتی رشد منفی میل نموده است. به عبارتی موازنه‌ی جمعیتی در این کشورها به هم خورده است (جدول ۵). این وضعیت از یک سو ناشی از اعمال برخی از سیاست‌های تعدیل رشد جمعیت و از سوی دیگر ناشی از وقوع برخی تغییرات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در فرآیند تحول تاریخی این کشورها بوده است. به هم خوردن موازنه‌ی جمعیتی در این کشورها برخی از پیامدهای منفی جمعیتی را به دنبال داشته است. همچنین بسیاری از کشورهای جهان سوم و در حال

توسعه با رشد بی‌رویه‌ی جمعیت مواجه‌اند. این کشورها با مسائل بهداشتی، تغذیه‌ای و محیط زیستی دست و پنجه نرم می‌کنند.

**جدول ۵- تقسیم‌بندی کشورها بر اساس مراحل مختلف انتقال جمعیت
بر اساس میزان تقریبی باروری کل و میانه‌ی سنی جمعیت**

مرحله	میزان باروری کل	میانه‌ی سنی
مرحله‌ی اول انتقال (برخی از کشورهای آفریقایی: نیجر، سومالی، اوگاندا و...)	۸-۶/۸	۲۲-۱۵
مرحله‌ی دوم (پاکستان، عمان، بوتان و...)	۷-۵	۲۷-۲۳
مرحله‌ی سوم (مصر، نیکاراگوئه، مراکش و...)	۹-۳	۳۲-۲۸
مرحله‌ی چهارم (ازبکستان، پرو، سری لانکا و...)	۹-۲	۳۷-۳۳
مرحله‌ی سقوط جمعیتی (لتونی، روسیه، آلمان، ایتالیا، اسپانیا و...)	۶۹-۱/۱	۵۴-۳۸

باید یادآوری نمود که ساختار کلی جمعیت همانند یک اندام‌واره است که باید بین تمام بخش‌های آن نوعی تعادل پویا و تجدید شونده برقرار باشد و نمی‌توان یک وضعیت جمعیتی ثابت و مفروضی را به عنوان یک وضعیت ایده‌آل در نظر گرفت، زیرا تغییرات جمعیتی علاوه بر اینکه از پارامترهای جمعیتی ناشی می‌شود از بسیاری از عوامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که به مرور زمان در مسیر تحول کشورها رخ می‌دهد تأثیر می‌پذیرد. آنچه که از طریق سیاست‌های جمعیت ممکن است اعمال شود، حفظ تعادل پویای

ساختار کل جمعیت است. جهت حفظ این تعادل پویا لازم است به‌طور مداوم تغییرات جمعیت مطالعه و دورنمای تحولات جمعیتی ترسیم شود، در صورتی که مطالعات، احتمال خروج جمعیت از حالت تعادلی خود را نشان دهد، سیاست‌های جمعیتی لازم اعمال شود (مشفق ۱۳۸۹: ۷۵).

نتایج به دست آمده نشان می‌دهد اگر مداخلات و برنامه‌ریزی‌های جمعیتی مؤثر واقع شود و رشد جمعیت کشور از آهنگ رشد آهسته پیروی کند، از وقوع رشد منفی جمعیتی پیشگیری شده و در نهایت به یک رشد متعادل جمعیتی دست خواهیم یافت. در صورت جلوگیری از کاهش بیشتر باروری و ارتقاء متناسب آن کمی بیش از حد جانشینی، هرگز با رشد بی‌رویه‌ی جمعیت مواجه نخواهیم شد و در عین حال نرخ رشد جمعیت از نرخ فعلی هم پایین‌تر خواهد بود. در این صورت است که می‌توان از به هم خوردن موازنه‌ی ساختار سنی جمعیت جلوگیری کرد. البته صاحب‌نظران جمعیتی کشور معتقدند که زمان عملیاتی کردن بحث تجدید نظر در سیاست‌های جمعیتی فرا رسیده و راه‌کار آن تشکیل شورای عالی جمعیت است.

منابع

- ◀ محمود، مشفق و همکاران ۱۳۸۹. تحولات جمعیتی، چالش‌های فرارو و لزوم تجدید نظر در سیاست‌های جمعیتی ایران، تهران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.
- ◀ مطیع حق‌شناس، نادر ۱۳۸۹. گزارش تخصصی نماگرهای جمعیتی: رشد جمعیت، تهران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.
- ◀ مشفق، محمود و مطیع حق‌شناس، نادر. تغییر ساختار سنی جمعیت ایران و ابعاد اقتصادی و اجتماعی پنجره جمعیتی آن، پروژه مشترک صندوق جمعیت سازمان ملل در ایران و دانشگاه تهران، (۱۳۸۷).
- ◀ نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن کل کشور، مرکز آمار ایران ۸۵-۱۳۳۵، تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
- ◀ میرزائی، محمد و همکاران. گزارش کشوری جمعیت و توسعه در ایران، طرح مشترک انجمن جمعیت‌شناسی ایران با پروژه صندوق جمعیت در دانشگاه تهران، (۱۳۸۵).
- ◀ میرزائی، محمد و همکاران. بررسی و تحلیل مسائل و چالش‌های جمعیتی ایران و پیامدهای آن، کمیسیون جمعیت و چالش‌های اجتماعی، شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهران، (۱۳۸۲).
- Abbasi-Shavazi,(M.J.). and McDonald,(P.), 2005, National and provincial-level fertility trends in Iran, 1972-2000, Working Paper in Demography No. 94, Australian National University,
- Aghajanian, (A). & Mehryar,(A. H.),. Fertility transition in the Islamic Republic of Iran, 1976-1996, Asian-Pacific Population Journal, 14: 1, 1999.
- Mehryar,(A.H.),&Haghshenas,(N.M.),(2006),Demographic Transition and Ageing in the ECO Countries, Population Studies and Research

Center in Asia and Pacific, Tehran, Iran.

➤ United Nation Population Division, (2004). "UN Projection Report Revised 2000", New York.

شورای پژوهش‌های علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی